
В. Я. Зимогляд, кандидат філософських наук, доцент, старший науковий співробітник НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України

Конфлікт і консенсус у процесах формування громадянського суспільства в Україні

Необхідність розвитку громадянського суспільства у нашій країні як умови виходу з кризи та оновлення є безсумнівною. Зрозуміло й те, що кризи, стагнація, постійні стреси, внутрішні та зовнішні конфлікти, авторитаризм і тим паче тоталітарна деспотія несумісні з розвитком цивілізованих громадянських відносин, з процесом соціального становлення.

Головна перевага громадянського суспільства полягає в наявності сильних джерел влади, існуючих поза державою, яка змушена полишити у спокої різноманітні сфери життєдіяльності людей. Ці вільні від держави сфери разом із політичними інститутами і ринковою економікою сприяють зростанню життєвих шансів кожної людини. Сучасне громадянське суспільство інституціоналізується й поширюється за допомогою законів і суб'єктивних прав, які стабілізують соціальне диференціювання. Громадянське суспільство, на думку британського філософа й політика Ернеста Геллнера, допомагає людині з'ясувати норми соціального існування, зрозуміти не лише будову, але й сутність конкретної форми

організації соціального життя¹. Однак, за твердженням англійського філософа Ральфа Дарендорфа, «громадянське суспільство не виникає ні за одну ніч, ні за той час, упродовж якого можна скласти демократичну конституцію, або навіть закласти основи ринкової економіки»². «Найкраще громадянське суспільство — це творчий хаос», — вважає Р. Дарендорф, — тоді воно «оверігає нас не тільки від “незручності природного стану”, а й від незручностей, що виникають через монополістичні зазіхання будь-якої самозваної меншості, як, між іншим, і більшості»³.

Світовий досвід засвідчує: розвинуте громадянське суспільство є як джерелом, так і наслідком політичної та громадянської активності суспільства, закладаючи міцний фундамент демократії. Однак становлення такого суспільства пов'язане не стільки з розвитком демократії, скільки з формуванням усталених демократичних традицій і культури. Громадянське суспільство зростає на засадах традиційної культури, в міру економічного та соціально-політичного розвитку країни, рівня добробуту і самосвідомості народу. Отож сучасне громадянське суспільство є результатом тривалого історичного розвитку. Громадянське суспільство і правова держава у взаємодії утворюють сферу публічної політики. Правове регулювання взаємовідносин правової держави і громадянського суспільства здійснюється за принципами: для влади — заборонено все, що не дозволяється законом; для громадян — дозволено все, що не забороняється законом.

Оцінюючи теперішній стан українського суспільства, можемо констатувати наявність багатьох вад транзитивного суспільства: дисбаланс особистісних рис, бракування світоглядних понять, прагнення до наживи, невдоволеність станом справ у родині, місті, країні чи світі; суспільство потерпає від конфліктів, що продиктовані або емоціями, або холодним розрахунком; пишно квітнуть корупція, хабарництво, абсолютизм, нехтуються права особи. Люди зневажають етичні норми й забули про моральність.

¹ Геллнер, Э. Условия свободы / Э. Геллнер. — М., 1995. — С. 214.

² Дарендорф, Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы : пер. с нем. / Р. Дарендорф. — М., 2002. — С. 64.

³ Він же. После 1989: мораль, революция и гражданское общество. Размышления о революции в Европе / Р. Дарендорф. — М., 1998. — С. 67.

Відбувається маніпулювання суспільною думкою. За нас здійснюють вибір ті, хто володіє ресурсами, їхня мета — збагачення за рахунок зубожіння людей. Виразно проглядають тіньові сторони соціальних змін — болі й страждання для більшості населення. Саме тому постеволуціоністські та постпрогресистські теорії зміни, що ґрунтуються на ідеї соціального становлення, розглядають сучасні соціальні трансформації як процеси тривалі, непередбачувані, почасти невизначені, з несподіваним фіналом¹.

Ситуації суспільних змін, зі зрушеннями й перетвореннями соціальної структури або іншими варіантами нестаціонарної динаміки, породжують (особливо в умовах мультикультуралізму) соціальні та культурні конфлікти.

Суспільство, що складається з індивідів, наділених правами і свободами, — громадянське суспільство — можна розглядати як множину однорідних суб'єктів тільки за умови його монокультурності і тільки в стаціонарній ситуації. Таке суспільство слід вважати єдиним об'єктом лише на дуже високому рівні абстракції. А в ситуації суспільних змін дослідники зазвичай мають гетерогенний набір «об'єктів», які живуть у різних історичних епохах і (або) належать до різних культур, що неодмінно спричиняє конфлікти².

Досвід останніх десятиліть у посттоталітарних країнах показав, що ці конфліктні ситуації не є абсолютно некерованими, з ними можна впоратися, якщо існують (або ж вдається створити) адекватні соціокультурні інститути, здатні виконати функцію стабілізації суспільної динаміки завдяки наявності у них спрямованої ідеї. Такі ідеї формують базові принципи побудови інституційних процедур, прийнятних, зокрема, і для вирішення соціальних конфліктів. І навпаки, здійснюючи ці процедури, сторони конфлікту через звертан-

¹ Див. : Штомпка, П. Социальное изменение как травма / П. Штомпка // Социс. – 2001. – № 1. – С. 6–16.

² Енциклопедія політології визначає конфлікт як спосіб взаємодії людей, при якому переважає тенденція протиборства, ворожнечі, руйнування досягнутої єдності, згоди і співробітництва. У стані конфлікту можуть перебувати окремі люди, соціальні спільноти й громадянські інститути, культури й цивілізації. Інакше кажучи, конфліктіві доступні всі можливі прояви людської життєдіяльності (Енциклопедія політології [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// political-enc. injo/n 12-85. html](http://political-enc.injo/n 12-85.html))

ня до принципів явно або неявно апелюють до спрямівних ідей, тобто здійснюють соціальну рефлексію.

Отже, конфлікти — це найпоширеніше джерело і форма політичних змін. Водночас конфлікт є одним із можливих варіантів взаємодії політичних суб'єктів. Хоча через існуючі неоднорідності суспільства, які породжують невдоволеність людей своїм становищем, через відмінності у поглядах і позиціях здебільшого саме конфлікт лежить в основі змін поведінки індивідів та груп, трансформації владних структур, розвитку політичних процесів. Отже, ключовим поняттям теорії конфлікту є категорія «взаємодія». Як технологічно вимірювана величина конфлікт — це різновид і результат конкурентної взаємодії двох і більше сторін (груп, держав, а також індивідів), які виборюють одне в одного владні повноваження або ресурси¹. Взаємодія соціальних суб'єктів опосередкована різноманітними інтересами, що існують у суспільстві. Окремі індивіди, соціальні групи можуть мати (або ж не мати) відмінні погляди на організацію суспільства чи його структурних елементів, на своє місце у цій організації, на отримання винагороди, на справедливість, на приватну власність.

Конфлікт — об'єктивно-суб'єктивне явище, стан, реальність, притаманна суспільним відносинам, а теза про загальну гармонію інтересів — один із численних міфів. В основі протиборства конфліктуєчих сторін лежать об'єктивні протиріччя — економічні, соціальні, політичні, етно-конфесійні, ідеологічні, культурні та інші. Конфлікти — повсякденна реальність нашого життя. Виникаючи в усіх сферах суспільства, вони залучають нас до різних форм протиборства. Конфліктові підвладні всі можливі прояви людської життєдіяльності².

Як і будь-яке соціальне явище, соціальний конфлікт прямо й безпосередньо пов'язаний з тими суспільними структурами, в яких він виникає та розвивається. Соціальна структура сус-

¹ Див. : Соловьев, А. И. Политология: Политическая теория, политические технологии : учеб. для студентов вузов / А. И. Соловьев. – М. : Аспект Пресс, 2001. – С. 461.

² Р. Дарендорф вважав наявність конфлікту в соціальних процесах природною і не обов'язково загрозливою для системи при її збереженні та зміні (див. : Преториус, Р. Теория конфликта / Р. Преториус // Полис. – 1991. – № 5. – С. 139).

пільства — одне з основних джерел соціальних конфліктів. Вона, характеризуючи складний процес взаємодії, залежності й проявів конфліктів у суспільному житті, відчутно впливає на кількісний бік стану конфліктності та якісну особливість його прояву.

Соціальною структурою в світовій літературі називають сукупність пов'язаних між собою і впорядкованих одна щодо іншої соціальних груп, які:

- посідають різні місця у системі соціальних нерівностей даного суспільства, у диференціюванні його населення за основними для цього суспільства соціальними критеріями: владою, власністю, доходом, престижем;

- пов'язані між собою економічними, політичними й культурними відносинами;

- є суб'єктами функціонування всіх соціальних інститутів даного суспільства й насамперед його економіки.

Оцінюючи соціальну структуру суспільства з точки зору її головних ознак, визначимо ключові слова, що відображають базові елементи конфліктності такої системи:

- соціальне становище груп у системі володіння владою, власністю, доходом, престижем;

- вертикальна і горизонтальна впорядкованість груп відносно одна одної, що ґрунтується на нерівному володінні цими благами;

- взаємозв'язок груп шляхом обміну ресурсами, інформацією тощо;

- активність груп.

Чи відіграють вони значущі для суспільства соціальні ролі?

Інакше кажучи, соціальна структура являє собою порівняно стійкий зразок соціальної поведінки. Вона забезпечує існування суспільства, надає форму нашому життю, дозволяє сприймати суспільство як арену нерівності, яка породжує конфлікти й зміни через побудову парадигми соціального конфлікту¹. Парадигма соціального конфлікту дає можливість не тільки осмислити сус-

¹ Див. : Масионис, Дж. Социология / Дж. Масионис. – 9-е изд. – СПб. : Питер, 2004. – С. 42–43.

пільний устрій, але й здійснити соціальні зміни, спрямовані на усунення соціальної нерівності¹.

Соціальна структура — головний, проте не єдиний регулятор соціальної динаміки та еволюції суспільства. Величезну динамічну силу мають інституціональні регулятори — політика, культура, ідеологія, наука, освіта, територіальні чинники й регулятори добробуту. Всі вони діють через активність соціальних груп, яка детермінується їх місцем у соціальній структурі суспільства. Саме соціальні групи виробляють і проводять у життя певну соціальну політику, організовують виконання планових завдань, ухвалюють рішення з кадрових питань тощо.

А якщо так, то соціальне й економічне становище соціальних груп, їхні інтереси, характер активності взаємодії та взаємовідносин з «верхами» (правлячий клас) і «низами» детермінує розвиток сфер суспільного життя, позначається на кінцевих результатах. Більше того, у процесі суспільного розвитку аж ніяк не відбувається спрощення соціальної структури суспільства. Навпаки, в умовах революційних науково-технічних змін значно посилюється процес розподілу праці — основи розвитку соціального диференціювання, що стимулює динаміку і розмаїття форм соціальної життєдіяльності, контактів між людьми, їх об'єднаннями та організаціями. Усе це загалом потенційно збільшує кількість можливих суперечностей і конфліктів у суспільстві та їх активність. Тобто завдяки соціальній взаємодії ми створюємо реальність, у якій живемо, а соціальна структура, у свою чергу, спрямовує нашу взаємодію².

У динамічному взаємозв'язку розвитку соціальної структури і становлення демократичного й правового громадянського суспільства важливу роль відіграють інтереси. У філософській літературі під категорією «інтерес» розуміють реальну причину, що

¹ За останні десятиліття парадигма соціального конфлікту здобула великий загал прихильників. Але, фокусуючись на нерівності, вона не враховує, що загальноприйнятні цінності та взаємозалежність уніфікують членів суспільства. Аналізуючи суспільство з точки зору масштабних соціальних структур («сім'ї», «соціальних класів», «раси»), теоретики соціального конфлікту визначають підходи, що мають політичні й соціальні наслідки (див. : Масионис, Дж. Соціологія / Дж. Масионис. — С. 44).

² Там само. — С. 197.

стоїть за безпосередньою спонукую (мотивами, задумами, ідеями й т. ін.) учасників цих дій — індивідів, соціальних груп, класів¹. Інтерес — це єдність об'єктивного і суб'єктивного. За змістом він об'єктивний, а за формою існування — суб'єктивний. Об'єктивною стороною, його основою і змістом є потреба. Усвідомлені потреби, розуміння і ставлення до них та умов їх задоволення, свідоме визначення напряму діяльності, прагнення до певної мети — суб'єктивна сторона. Коротше кажучи, інтерес — це усвідомлена потреба. Безпосередньо включені у практичне життя, інтереси з усього багатоманіття дійсності вирізняють об'єкти пізнання та дії.

У даному інтелектуальному контексті не менш важливою є та обставина, що в умовах ранньобуржуазного суспільства, із властивим йому високим ступенем суперечливості й конфліктності, відбувається постійне наростання протиріччя між індивідуальними, груповими та суспільними інтересами, а отже — між індивідуальними, груповими й суспільними цінностями. Якщо інтереси не збігаються, то між індивідами, соціальними групами виникають суперечності, а їх загострення призводить до конфліктів. Можна без сумніву твердити, що інтереси виявляються як реальні причини конфліктів.

Категорія «інтерес» посідає одне з центральних місць у понятійному апараті конфліктології. Інтерес є одним з головних факторів, що мотивують будь-який вид політичної діяльності. За допомогою поняття «інтерес» концептуалізується універсальна основа будь-якої цілеспрямованої діяльності, політичного за природою функціонального імперативу ціледосягання. Іншими словами, інтереси служать джерелом, мотивом, що спонукає до певних цілеспрямованих дій².

У реальній дійсності завжди більше суперечливих, ніж узгоджених інтересів; життєво важливі інтереси більшості соціальних груп транзитарного суспільства обмежуються при явному порушенні принципів соціальної справедливості і конституційних норм. В умовах становлення капіталістичного суспільства в Укра-

¹ Философский энциклопедический словарь. — М. : Сов. энцикл., 1983. — С. 213.

² Див. : Козырев, Г. И. Политическая конфликтология : учеб. пособие / Г. И. Козырев. — М. : ИНФРА-М, 2008. — С. 154.

їні визначальною рисою всієї системи інтересів суспільства є антагоністична протилежність інтересів, їх боротьба й непримиренність. Внутрішній антагонізм таких відносин обумовлений приватною власністю на засоби виробництва, яка роз'єднує людей, створюючи істотні соціальні відмінності в самих умовах існування, можливостях участі в політичному і культурному житті суспільства. У буржуазному суспільстві прагнення до багатства і володіння багатством (речами, грошима чи владою розпоряджатися чужою працею) виявляється як субстанційний суспільний зв'язок людей, знеособлений характер якого робить знеособленим всі їхні потяги, схильності, потреби. Так, у книзі «Якість життя» англійський публіцист М. Ньюел пише, що зараз цінність людини для суспільства можна майже повністю визначити грошима, оскільки вся система людських цінностей базується на матеріальному багатстві¹. У цьому ж напрямі насправді еволюціонує конкретна соціальна практика суспільства первісного нагромадження капіталу в Україні.

Операціоналізація поняття «інтерес», розробка процедур і методик його вивчення ускладнюється взаємозв'язками дослідження інтересів з проблемами розподілу й використання влади у суспільстві. Інтелектуальна ситуація такого контексту не нова. Саме різноманітні економічні та соціальні інтереси населення неминуче пов'язані з розподілом і використанням влади у суспільстві. Влада забезпечує найвигідніші для соціальних груп та індивідів способи розподілу благ і статусів. Соціальні групи, які перебувають при владі, отримують можливість самостійно формувати способи й механізми розподілу благ і статусів, які є найбільш значущими для тих, чиї інтереси виражає організована владна група чи індивід.

Отже, нерівність у розподілі влади є ключовим моментом у соціальному житті суспільства, підвищенні рівня його конфліктності, у відчутті населенням ступеня соціальної справедливості. Інтереси об'єднують і роз'єднують соціальні групи та інститути, народи і країни, «змушують» їх співробітничати й кон-

¹ Newell, M. The Quality of Life / M. Newell. Sidney etc. – 1972. – P. 1.

фліктувати. Політика, за Р. Далем, є не що інше, як складна взаємодія окремих і групових інтересів¹.

Кардинальною проблемою формування громадянського суспільства і правової держави є пошук шляхів та засобів досягнення політичного консенсусу і громадянської згоди — фундаментальних засад демократичного суспільства і держави в Україні. Діалектична опозиція «конфлікту» і «консенсусу» здійснюється як фази процесу взаємодії, тобто відповідно — фази порушення рівноваги та фази її відновлення².

Соціальна реальність потребує комплексного вивчення політико-правових аспектів і механізмів консенсусу з метою досягнення стабільності й сталості розвитку українського суспільства, з'ясування його ролі у розв'язанні конфліктів між центром і регіонами, центральною і регіональною владою та органами місцевого самоврядування у врегулюванні соціально-політичних проблем, у стабілізації всієї політичної системи.

Сучасні словники трактують консенсус як загальну згоду щодо спірних питань, думку чи погляд якої поділяє більшість; загальну згоду, особливо щодо поглядів; одностайність, згоду, особливо у поглядах, а отже — загальну думку. Отож, основними принципами консенсусу можуть бути:

- 1) підтримання рішення більшістю учасників його ухвалення;
- 2) відсутність заперечень щодо прийняття рішення з боку хоча б одного учасника.

Консенсус у такому розумінні передбачає певний ступінь громадської згоди з питань політико-правового устрою і проблем розвитку суспільства та країни. Тому метод консенсусу є на сучасному етапі формування громадянського суспільства в Україні єдино прийнятним способом вирішення найбільш складних проблем і політичних конфліктів. Громадянська згода на основі консенсусу посилює легітимний характер політичної системи, робить її стабільнішою, вдосконалює зв'язок із громадянським суспільством, формує сучасну свідомість громадян і суспільну думку.

¹ Див. : Козырев, Г. И. Политическая конфликтология : учеб. пособие / Г. И. Козырев. — С. 155.

² Див. : Рапопорт, А. Конфликт – консенсус как поле для «рефлексивной» политики / А. Рапопорт // Полис. — 1999. — № 4. — С. 179.

Принципове значення консенсусу полягає і в тому, що за повної одностайності, збіжності позицій всіх учасників процесу ухвали рішення не вимагається. В його умовах зазвичай відбувається вироблення механізмів залагодження протиріч як через систему звичайної представницької демократії, що базується на пріоритеті громадянських осіб, так і на основі демократії згоди, тобто принципів справедливого урахування колективних інтересів, насамперед інтересів малих груп, які зберігають і обстоюють власну специфічність, відмінність.

З юридичної точки зору консенсус як загальна воля створює передумови для формування реального закону, для вивчення інститутів і процедур (як засобів розв'язання конфліктів, так і методів подальшого реформування політико-правової системи). Саме узгодження інтересів становить базову основу для верховенства закону в новостворюваному громадянському суспільстві та правничій діяльності держави. Розуміння закону як юридичного консенсусу інтересів формує основу для стабілізації та розвитку соціальних відносин. При цьому політичну стабільність можна розглядати як мистецтво «балансування» між різними політичними силами й тенденціями, тобто мистецтво компромісу¹. Головною політичною передумовою становлення й розвитку громадянського суспільства є правове і законодавче забезпечення індивідуальних та колективних свобод, які захищають права особи і встановлюють порядок, за яким реалізація цих прав однією особою не порушує прав іншої. Закріплення принципів правового демократичного громадянського суспільства відбувається при безумовному верховенстві демократично прийнятого закону та рівності усіх перед законом.

Істотно новим підходом, що пов'язаний із запровадженням принципу консенсусу в суспільну політику й практику, є формування сучасної політичної і правової культури, яка б забезпечувала пошук та віднайдення компромісного варіанту для всіх суб'єктів конфліктної ситуації.

Таким чином, в основі протиборства конфлікуючих сторін у процесі становлення громадянського суспільства в Україні ле-

¹ Див. : Козырев, Г. И. Политическая конфликтология : учеб. пособие / Г. И. Козырев. – С. 144.

жать об'єктивні протиріччя (економічні, соціальні, політичні, ідеологічні, культурні тощо), а також протистояння різних потреб, інтересів, цінностей конкретних суб'єктів політики, які становлять соціальну структуру суспільства. Конфліктні за сутністю методи реформування українського суспільства продовжують створювати умови для збереження конфронтації. Водночас конфлікти в Україні — єдиний реальний спосіб виявлення об'єктивних протиріч, які виникають у процесах становлення демократичного громадянського суспільства і правової держави. У таких умовах набувають важливості конституційні основи та правові норми розв'язання конфліктів, легітимного управління конфліктами, віднайдення між громадянами узгодженості в діях з реформування своєї соціальної організації.